

I

Незвичайна здатність людського організму приймати всякі подра-знення, задержувати в пам'яті уявлення їх, складати ці уявлення в осо-бливі асоціації, аперцепувати їх і утворювати міркування — здатність ця бере таку велику участь в розумовому розвитку людини взагалі, а дитини зокрема, що нам, учителям, і всім, кому дорогий не попсований дитячий розум, правильний і нормальний розвиток душевних сил дитячих, не зайвим буде розглянути ту головну рису її, що зветься ува-гою, розглянути її в зв'язку з вимогами справжньої педагогіки.

Правда, ми майже не знайдемо на земній кулі такої школи, де б на-вчання і виховання ґрунтувалися цілком на наукових і природних під-валинах, де б цілком задовольнялись духовні і фізичні потреби людсь-кого організму. Але ми повинні намагатися, щоб було виконано це все-світнє завдання, наскільки залежить од духовної сили людини, наскільки у нас вистачить цієї сили на його виконання. І чим більше ми переконуємося в необхідності його, тим більше здається нам немо-жливим інший шлях до освіти дитини, як наукове поєднання школи з природою дитини, себто, щоб школа розвивала приховані внутрішні здатності дитини, помагала добрим почуттям пробитись з-під намулу оточення, виховувала найліпші людські здатності без всякого насиль-ства, стежачи за одночасним гармонійним розвитком душі і тіла.

Де громадське життя йде інтенсивніше, де правдива загальна освіта людськості розуміється як культурне поступове надбання великої ва-рті, там постійно школа зближується з життям, пристосовується до психіки дитини, завше слідкуючи за здобутками науки, що використовує всякі лабораторні досліди при вирішенні педагогічних проблем, там поєднання освіти й життя вважають за вимогу норма-льного людського поступу.

І нам час якимсь-то способом пристосувати школу до психіки дитини, бо гіршого становища для нашої дитини, яке є в сучасній школі, майже неможливо уявити. Ми не будемо казати тут про націо-

нальну школу, про потребу виховання дітей в душі рідного народу; про це ми можемо тільки мріяти, але на учителях лежить священний обов'язок зрозуміти якнайкраще природу учня і його психіку. Може, це не дасться легко і просто, може, воно багато потребує од нас праці і виської трудової дисципліни, одбере багато вільного часу на самостійну самоосвіту, самоспостереження, самовиховання, на вивчення душі дитячої, може, це одбере частину нашого добробуту, навіть частину нашого життя, але коли склались такі обставини для нас у школі, що вчитель є жертвою примусових обов'язків, то нам нічого іншого й ліпшого не зостається, як і при цих обмежених умовах створити що в нашій силі задля добра людськості відповідно до загальнолюдських вимог і законів природи.

Наше громадянство байдуже до справ педагогіки, безсиле допомогти нам, безсиле взяти участь або вкласти частину і своєї ініціативи в побудову справжньої школи, тому понесемо весь тягар такої місії ми, учителі, аби закласти підвалини для нормальної постановки правильного навчання в школі, ґрунтуючи його на законах, здобутих наукою, життям і досвідом! Вкладемо власну цеглину в новий культ людськості — культ дитини.

Учитель! Який безмежно великий зміст цього слова! Яка глибина його значення! Яка височінь і краса його місії! І коли людина не примусово взяла на себе цю велику місію, то повинна вивчити той ґрунт, куди падатимуть зерна правди, вивчити і зрозуміти психіку тих, кому учитель своїми рухами, діями, вчинками, словами, всім своїм поведінням буде зразком і прикладом.

Але учитель не самотній на цій полі: з ним наука, що разом з думкою людською поширюється у вивченні дитячої душі; її здобутки допоможуть учителеві в його тяжкій і відповідальній праці. Це нас і примушує хоч інколи переглядати наукові надбання й дослідження та пристосовувати їх до шкільного навчання.

На цей раз ми зупинимось на увазі, бо увага, як каже проф. Р. Гауп, є одна з ґрунтовних умов розвитку всякого вищого розумового життя.

II

Психофізичні основи уваги. Зовнішні вияви уваги

Увага ґрунтується на психофізичній природі людського організму — сприймати враження од зовнішніх подразників, котрі переда-

ються до центру почуттів нервами, і цікавитись явищами, котрі не тільки поза нами, але і в нас. Здатність задержувати увагу на одному роді вражень збільшує сприймання до них одних органів і разом зменшує сприймання інших з такою силою, що діяльність всіх інших органів обмежується одною пасивною працею.

Нижній, невилюднілий і незміцнений організм дитини з особливою силою захоплюється одним родом вражень і такою своєю рисою у великій мірі наближається до талантів і геніїв. Карпенгер розповідає, що Дж. Ст. Міль обмірковував свою «систему логіки» в часи щоденних гулянок і в натовпі він пасивно протискувався по вузькому пішоходові з виглядом людини, до того поринutoї в думки, що не пізнав би свого друга. Те саме ми спостерігаємо на дітях, коли вони бавляться або розглядають речі, знайомляться з рухами, звуками, коли слухають казку або оповідання. Дитина буває захоплена внутрішньою увагою до процесу утворення ідей, концепцій і уявлень так, як може захопитись геніальна натура.

Апаратами свідомого пізнання є органи зору, слуху, нюху, смаку й дотику. Відчуття по нервових волокнах ідуть до мозку, збуджують відповідні центри, і утворюється пізнання. Таким чином, апарат пізнання дитини, сприймаючи зовнішні враження, з'єднується з почуттями, які реагують на них відповідними рухами. Рухи в зовнішньому вияві бувають показником психічного процесу. Нервові волокна, по яких передаються відчуття, у дітей позначаються особливою жвавістю і зворушливістю. Причини цьому треба шукати в розвитковій мозкової кори.

Пізнання — то є акт зосередження уваги нашого організму на відчуттях і почуттях. Психічна увага виявляється у підвищенні комплексів чуттєвих сприймань і збільшенні чуттєвих вражень. А від того увага, як вольове зусилля, є продуктом поступового духовного розвитку. В цьому нас переконують наші власні спостереження і щоденні факти.

Увага не є елементарним і простим психічним актом; вона складається з послідовних процесів, з котрими (як то стверджують здобутки психології) пов'язане підвищення енергії нашого думання і напруження відповідних органів чуттів.

Великі масові або несподівані явища приваблюють нашу увагу, збільшують нашу чутливість до них. Зовнішні вияви розпачу або великої радості викликають увагу до них і збільшують у нас відповідні почуття. В цьому випадкові з особливою силою впливають на нас, звичайно, задоволення і те, що цікавить нас і що знаходить в нашому організмові природні нахили.

Загальною рисою уваги є напружування м'язів тіла, що надають суб'єктові, охопленому увагою, вигляд напруженої непорушності.

Ступінь напруження показує на ступінь уваги, відсутність напруження м'язів додала йому вигляд незібраності: концентрація свідомості пов'язується з концентрацією рухів і навпаки, розлад думок поєднується з розслабленням рухів.

Ми вже казали, що збудження подразнюють сенсорні мозкові центри, викликають асоціативні образи почуттів, які потім переходять у рухи. Ці рухи, з'єднуючись з моторними (руховими) відчуттями, викликають відомі принатурені рухи, що стають необхідним елементом уваги.

Таким чином, зовнішні вияви уваги — у м'язових рухах, по яких і можна спостерігати ступінь уваги. Так, при напруженій увазі дихання стає повільнішим, а інколи переривається і на мить зупиняється. Чоловий мускул скорочується, утворює поперечну чолову зморшку і піднімає брови, від чого очі широко розкриваються, погляд стає майже нерухомим. У виключних випадках і рот розкривається (особливо у дітей). Це звичайні вияви уваги, що збільшуються то зоровими, то слуховими, то іншими відчуттями. Увага при думанні, коли вона направлена до внутрішніх процесів, має протилежні зовнішні вияви. Брови насуплюються, від чого утворюється вертикальна чолова зморшка. Очі опускаються вниз або зовсім зажмурюються, інколи очі відкриті і погляд направлено поверх речей, щоб уникнути всього, що шкодить внутрішньому самоспогляданню. Рот стиснутий і виявляє зусилля. Все обличчя має вигляд інтелектуальної енергії.

III

Невільна, або пасивна, і вільна, або активна увага. Залежність їх

Психологія поділяє увагу на невільну, або пасивну, і вільну, або активну.

Такий поділ уваги досить штучний, бо не можемо ми достотно у всякому випадкові зазначити межу, де пасивна увага переходить в активну і навпаки. Увага по природі одна, але зусиллям волі може стати активною, все залежить од захоплення нашого я тою або іншою реччю. Можна тільки з певністю сказати, що майже завжди невільна, або пасивна, увага випереджує активну.

Психологія дитячого віку показує, що невільна увага з'являється з перших днів життя дитини. Спершу вона виявляється рефлексорно на ґрунті спадкових нахилів, інстинктивно. Стимулом її буває або

значна інтенсивність, або сила і несподіваність відчуття, котре збуджує яке-небудь природне прагнення.

Дорослі реагують тільки на ті стимули, які пов'язані з постійною цікавістю, для уваги ж дітей досить почуттєвих стимулів, коли вони впливають на них з досить значною силою. Всяка нова річ приваблює дитячу увагу; дитина зупиняється на ній, придивляється до неї. Природні ж сприймання швидко асоціюються з цим новим сприйманням, і звичайна пасивна увага при сприяючих умовах обертається в активну. Дитина намагається пізнати річ і іншими почуттями, і після моменту пасивної уваги, під впливом збудженої думки, починається пізнавальний процес, прагнення зрозуміти річ і класифікувати її.

Спершу впливає на зосередження уваги почуття. Почуття переважає в акті пасивної уваги, воно витискує думку, несамохіть охоплює дитину своїм збудженням. Пасивність уваги в дитинстві пояснюється тим, що тоді ще нема досить значних критеріїв, щоб обмірковувати вплив, а через те рухливість уваги в дитинстві надзвичайна. Дитина перебігає од речі до речі, од явища до явища, зупиняючись на кожному стільки, щоб відчутти вплив. Виникає це головним чином через те, що дитина не в силі ще керувати концепціями, як вольовим процесом. Так буває завше в перші періоди життя, тоді коли сила впливів на наші органи чуттів не переходить межів подразнень.

Головний елемент активної (вільної) уваги є зусилля волі затримати свідомість на якійсь речі або явищі. У дітей такий процес волі виявляється в цікавості, в прагненні зрозуміти річ ґрунтовніше і досконаліше. Спершу, звичайно, тут утворюється емоційне сприймання, що збуджує волю і увагу; а це вже впливає на розум, на пізнання дитини, вносить активність у думання.

При емоційних впливах ми звертаємося до активної волі, коли нам доводиться вибирати щось з маси одноманітних зорових, слухових, смакових, нюхових і дотикових відчуттів або коли зупиняємось на речі, що мало нам цікава. В обох випадках виникає боротьба між стимулами, і щоб затримати увагу на слабішому (нецікава річ), нам потрібне зусилля волі. При думанні, цебто при розумовій роботі, ми так само звертаємось до активної волі, ми намагаємось затримати думку на певній ідеї, ми уперто, хоч би й проти захоплювання іншою ідеєю, зупиняємось на ній і тим вносимо дисгармонію в нормальну течію нашої розумової роботи, викликаємо волю і щоразу, коли думка переривається, знову спрямовуємо її до першої ідеї, докладаємо свідому активну волю.

Але таке зусилля волі не завше буває при активній увазі. Часто-густо вона проходить при найнезначнішому напруженні волі, мало-

помітно. Одно можна сказати, що в активній увазі емоційний елемент є продуктом волі і думки, а при пасивній увазі емоції складають ґрунт їх і керують увагою.

IV

Зв'язок уваги, волі і духовної діяльності. Розумовий розвиток і розвиток уваги. Автоматичність уваги. Асоціації і увага

Наша духовна діяльність у великій мірі залежить од уваги. Виникаючи з вольового зусилля, увага дає можливість направляти нашу розумову роботу, напружувати наші м'язи на певнім відчутті, ідеях, речах, збільшувати силу сприймання до них, затримуючи зовнішні стимули, прочищати шлях до легкого і вільного сприймання вражень од того, що нам потрібно в данім випадкові. Так ми примушуємо себе сидіти за працею і тоді, коли нас вабить чудова весняна погода та пишна природа, або, знесилені довгою розумовою працею, ми докладаємо значне зусилля волі, щоб зосередити свої думки на потрібній нам праці; ми відкидаємо докучливі ідеї, пригадуємо важливіші стимули і тоді працюємо.

Але володіння увагою утворюється послідовними тренуваннями. Чуттєві подразнення виникають пасивно і затримують на собі увагу відповідно суб'єктивному впливу їх на мозкові розумові центри. Довгочасність уваги залежить від того, наскільки цікава сама по собі річ або наскільки вона асоційована з нашими природними нахилами.

Сприйняті враження, поєднані з попередніми асоціаціями, аперцеповані, утворюють ґрунт до активної уваги і викликають інтерес до речей. Ми докладаємо зусилля волі всякий раз, як зменшиться увага, щоб повернути знову її до речей. І тому розумова праця стомлює тим більше, чим менше маємо аперцепованих комплексів сприймань, чим менше буде відомостей про річ, а тому й більше вона потребує зусилля волі.

Активна увага складніша, вища, але і продуктивніша у духовному розвитку, ніж пасивна. Проте, коли не буде досить розвинена й аперцепована пасивна (невільна) увага, то не може бути й активної. Ідіоти, що мають не дуже розвинену пасивну увагу, не здатні духовно розвиватись.

Розвивається свідомо воля, розвивається й увага. Разом з духовним поступовим розвитком іде й розвиток уваги як продукту активної волі.

У дітей увага має характер автоматичності. Дитина зупиняється на тому, що більш цікаве, і переходить автоматично до менш цікавого. Автоматичність уваги в дитинстві залежить од бідності уявлень; але така автоматичність не затримує і не гальмує психічних процесів в утворюванні комплексів сприймань, потрібних задля нормального розумового розвитку і пізнання того, що навкруги дитини.

Здатність розуму до споглядання в дитинстві полягає в привабливості самих речей. Привабливість дає дитині стимули до мозкової діяльності. І те, що дитина сама хоче власними руками обмацати, спробувати, розламати, розірвати, розбити, виникає з одної потреби — зацікавлення річчю. Дитина не на все однаково звертає свою увагу: з маси вона вибирає найбільш привабливе, що відрізняється чимсь од інших.

Спочатку увага затримується дуже недовго і скоро послаблюється, і дитина шукає нових подразнень. Але із збільшенням комплексів сприймань і уявлень збільшується і зміцнюється увага. Після багатьох зусиль і досвіду в роботі, а також достатньою кількістю асоціацій здобувається можливість надовго затримувати увагу на ідеях і речах, які ми бажаємо вивчити. На основі добре розвинених асоціативних концепцій процес думання проходить вільно, не гальмується незакріпленими і нез'ясованими уявленнями і сприйманнями. Об'єкт нашої уваги з'ясовується тільки після кількох, сприйнятих од нього впливів, не кожного разу однакових. Але коли уривається наша увага, то ми волею і розумом викликаємо привабливі риси об'єкта, аби затримати її на нім; і таки зусиллям волі можна цілими годинами затримувати увагу.

Од сприйнятих образів і втілених з ними асиміляцій (апперцепцій) полегшуються психічні процеси, зменшуються зусилля волі, і увага росте разом з нашою самосвідомістю, самопізнанням.

V

Інстинктивні нахили і цікавість. Розвиток цікавості шляхом асоціацій

Од здатності людини реагувати на різні стимули і збудження відповідними реакціями і таким чином входити у взаємини з зовнішнім світом розвиваються й інші духовні сили: відчуття, на ґрунті котрих утворюються уявлення, пам'ять, пізнання, міркування і здатність робити висновки. Од впливу уявлень, їх комплексів утворюються різні

рухи й емоції, а ці останні під впливом волі переходять у прагнення, рішення і дії.

Спочатку ми приступаємо до взаємин з тими речами, котрі збуджують природні нахили, закладені у фізичній природі нашого організму! Деякі інстинктивні нахили виявляються з початку життя; для того ж, щоб з'явилися інші, потрібні певні умови, ряд збуджуючих асоціацій і спеціальні стимули, які втілюються тільки багатьма опрацюваннями. Інстинктивні нахили збуджуються од явищ і речей, що начебто мають самі в собі цікавість і тим збуджують інстинкти. Такі речі і явища стають натурально цікавими для людини. Інші ж нахили не можуть виникати без зусилля волі й уваги. Подібні речі і явища проходять мимо без активних збуджень, емоцій, бо не мають у собі безпосередньої цікавості; а через те останній виникає до них тільки після послідовних асоціаційних сприймань та зусиль волі.

Щоб здобути цікавість до останніх речей і явищ, ми звичайно асоціюємо з речами і явищами першого типу, себто інстинктивними, самі в собі цікавими, і тим збільшуємо цікавість до інших, збільшуємо цікавість до сприймань і зворушливість враження од них. Од таких асоціацій образи з'ясовуються, зміцнюються в уяві і пам'яті або психічно реалізуються. Через ґрунтування пізнань на інстинктивно цікавих речах не зникає цікавість до них, а навпаки, од обопільної допомоги зростає цікавість до речей і явищ. Ідеї од асоціювання між собою поширюються, утворюють нові і тим збільшують засоби до нових цікавостей.

Утворюються нові емоціональні і розумові цікавості, збільшується активність, росте увага. І увагу можна розглядати як підвищену діяльність психічної енергії в інтелектуальному напрямкові, що розвивається поряд з психічним розвитком організму.

VI

Постійний розвиток дитини й активна увага.

Індивідуальність сприймань. Вроджена цікавість,

її значення для свідомості і духовного розвитку.

Шкільна праця і залежність її від розвитку в дітей уваги

Вже з розглянутого нами процесу уваги видно, що вона складається з найважливішої здатності душі, а саме: сприймати відчуття, асоціювати й асимілювати їх, формувати свідомість у дітей, складати міркування, розвиватись інтелектуально й активно.

Ми знаємо, що увага у дітей шкільного віку має розсіяність, котра властива психічній, не зовсім розвиненій організації. З часом дитина навчається зупиняти і зосереджувати увагу на окремих речах, здобуває активність уваги. Постійна праця і повторювання психічної діяльності виробляють у нас звички, котрі, як координації рухів фізичної діяльності, полегшують подальшу, приналежну до розуму, роботу. Так ми спостерігаємо в навчанні писання, що перші рухи письма дитина робить з великим зусиллям, але проходить трохи часу, і вона здобуває спритність і вільно пише. Те ж саме ми бачимо і в духовнім розвитку; також спочатку розумовий розвиток її йде дуже помалу, дитина спершу здобуває асоціації і тільки тоді, як їх набереться досить, духовний розвиток її йде прискореним темпом. Успіхові в навчанні багато допомагає активна увага.

Розсіяність і неуважність належать наймолодшому вікові дітей. У дітей старшого шкільного віку така риса є ознакою не зовсім правильного розвитку, показує на розумову слабкість; навчання таких дітей не може йти нормальним шляхом. Повільний розвиток дитини вимагає пристосованих методів і способів, зовсім не таких, як для нормальної здорової дитини. Розуміючи це, учитель повинен оцінювати всі умови і обставини шкільної праці, що ведуть від пасивної уваги до активної, добре бачити шлях такого розвитку і запобігати всяким перешкодам у цьому напрямкові.

Дитина вступає до школи з великим числом асоціацій і початкових асиміляцій, з необробленим запасом пасивних емоційних і духовних сприймань, з нерозвиненою активною волею й увагою. Все це треба перетворити у свідоме й активне, без чого й саме навчання не буде можливим. Нехтувати цим природним ґрунтом розвитку, навчати дитину, не рахуючись з ним, значить — ніколи не мати гарних наслідків од шкільної праці. Дитина не повинна (та вона й не може) забути всі свої досвіди і знання, з якими увіходить до школи, забути все, що вона здобула своїм психічним апаратом, бо це матеріал, без якого школа була б безсилою витворити з неї людину.

Те, що ми бачимо в нашій сучасній школі, звісно, не може веселити і тішити ні ока, ні душі, не може задовольнити найменших психологічних вимог. І коли дитина виходить звідтіля не зовсім покаліченою й приголомшеною, то завдяки тільки природній здібності приналежуватись до умов навчання, розвиватись поза впливами байдужого і навіть шкідливого шкільного виховання і навчання та одвертатись від усього нецікавого, забезпечуючи собі зростання уваги, розвиток розумових і душевних здібностей. Наша сучасна школа характеризується надзвичайною нудьгою і браком цікавості в учнів

до навчання, браком уваги, повної розумової праці і творчої діяльності. Сучасну школу збудовано не на природі дитини, а на вимогах штучної системи навчання, що нехтує серцем, душею й розумом людини.

Як потреба в їжі викликається вимогами внутрішніх органів, так потреба в духовній їжі викликається зростанням психічної енергії та свідомості. Під впливом цього дитина поривається в школу. З ними вона приносить у школу пасивну волю з невеликою здатністю керуватись нею свідомо задля своєї користі. В школі з перших днів накладають на дитину стільки обов'язків і вимог (сидіти нерухомо, мовчати, не човгати чобітьми, дивитись на вчителя, уважно слухати тощо), що вона, знесилена ними, стає зовсім невольною, втрачає самостійність і владу над собою, яку мала до школи. Ми не полегшуємо і не очищуємо шлях учителя, а завалюємо його схоластичним сміттям, припиняємо рух до реальних методів правдивого і нормального шкільного навчання.

Дитина іде в школу з великим запасом пасивної уваги. Учителеві треба тільки перетворити її в активну увагу, ідучи поруч з природним розвитком дитини, розвинути дитячу волю. Дитина ще не вміє затриматись довго на одній речі, не може зацікавитись, вивчити її гарненько, але у неї є нахил до пізнання речей, і від учителя залежить зосередити увагу на певних речах, збільшити до них цікавість і послідовно покрити увагу дитячій волі. В цьому полягає конечність наочного навчання, широкого прикладання законів натурального методу.

Ми казали вже, що активна увага ґрунтується на пасивній або невольній. Дитина у нормальному своєму розвитку завше вибирає об'єктом досліджування все те, що поєднано буває з найбільшим числом органів чуття, щоб натурально збільшити кількість сприймань, а з ними й свою увагу поширити. Наочне навчання шляхом власних спроб — слуховими, зоровими, нюховими, смаковими і дотиковими органами з виясненнями причин різних явищ, поєднаних з такими досліджуваннями, веде до напруження уваги, до поширення свідомості. А порівняння пізнати, зрозуміти зупиняє увагу на речах, затримуючи разом зовнішні стимули, збільшує принатурювання до розумової праці й напружує активну увагу. Педагогіка, а особливо наша, далеко не використовує такої здатності людського організму для цілей навчання.

Звичка до уваги спершу має автоматичний характер, потім через працю підлягає волі. Учителеві застається тільки знайти відповідні нахили в учнів і працюваннями треба збудити уявлення, набуті шляхом пасивної уваги до сприймань. Змалку вже помічаються в дітей їх індивідуальні нахили, відмінності у вияві уваги до речей. Відмінності настільки яскраві, що одразу помітні. Деякі діти мають нахил до зосередження уваги без всякого зусилля, інші розпоро-

шуються в спостереженнях, не зупиняються довго на речах. Від того перші виучують речі і явища легко і непомітно; вони вдержують увагу на них і знаходять досить цікавості, щоб розглянути і зрозуміти їх, а другі довго не можуть вивчити їх навіть при однакових умовах досліджування.

Не всі діти однаково реагують на однакові впливи. Однакові об'єкти в одних викликають одні почуття, у других — інші. Психологічні й дидактичні досліджування показали, що деякі діти віддають перевагу слуховим сприйманням, другі — зоровим, треті — дотиковим. Педагоги повинні знати індивідуальну увагу своїх учнів і їх інтелектуальні нахили, щоб запобігти всяким хибам у навчанні і вихованні. І хоч наша школа не має можливості це робити (переповнені класи учнями, надзвичайно поширені програми, схоластичний метод навчання тощо), проте учитель не повинен байдужо ставитись до цієї справи. Коли не можна це прикласти до всіх, треба вивчити хоч одсталих, слабих та талановитих; перших треба зробити корисними громадянами, а других зберегти і розвинути їхні таланти на користь культурі і людському поступові. Безумовно, що це не вихід з сучасного становища, але й не компроміс, — це вимоги часу, необхідність. Байдужість до психіки дитини шкідлива і навіть злочинна, і коли не можна зробити всього, треба робити можливе. Свідоме бажання пристосовувати свою працю до дитини надзвичайно полегшує тягар шкільної праці.

Треба починати з природженої цікавості дитини, давати те, що приваблює дитячу увагу само собою, починати з речей цікавих і зрозумілих дітям, доступних їх малорозвиненій організації. Іти треба шляхом психічного розвитку, крок за кроком, без пересkokів, і, допоки гаразд не знатимуть одного, не треба переходити до другого. Чим міцніші будуть асоційовані сприймання, нові з попередніми, чим більше пов'язані уявлення з інстинктивною цікавістю до об'єкта, тим ширша і глибша свідомість до нього, тим багатші розумові надбання. Цікавість є силою, од якої залежить успіх всякої праці.

Викликати у дітей цікавість до праці так само легко і просто, як здоровій людині робити бажані, задовольняючі рухи. Діти цікавляться всім, і коли вони позбуваються в школі уваги до лекцій, то певне, винен учитель або нікчемна наука і метод. Ні кари, ні погрози не викличуть уваги до нецікавих, нелюбих, незрозумілих речей. Збуджуйте природні нахили, шукайте відмички до природженої цікавості і на них ґрунтуйте поступ у навчанні! Природа і психіка дитини — найліпший керманіч нашої праці. До них повсякчасно і треба звертатись.

Про цікавість як головну умову дитячої уваги ми більше скажемо в окремій розвідці, а тепер, закінчуючи свої міркування про увагу, скажемо, що нам доводилось бачити найрізноманітніші способи на-

вчання, і ми помітили, що там, де не викликають у дітей уваги, не захоплюють дітей наукою, там дезорганізується шкільна праця, діти втрачають здатність цікавості й уважності до того, над чим працюють. Розлад і розхлябаність панують у таких школах і відбиваються на знаннях і загальному розумовому розвитку дітей, на рухах і зовнішньому ставленні до речей.

По учнях, кажуть, можна пізнати вчителя; про увагу можна сказати, що по увазі учнів до навчання пізнаються педагогічні здібності вчителя. Школа, в якій учні не примусово можуть уважно і уперто працювати, уміють уважно слухати, дивитись, уважно розглядати речі, — така школа стоїть на певному ґрунті. Свідоме розуміння і душевна чутливість вільно зростають у такій школі.

В природі дитини закладені нахили до діяльності і до уваги, і ми не помилилось, коли почнемо розвивати їх у школі, коли працю, здатну до життя, яка виникає з духовних нахилів — розуміти речі і бажати їх зрозуміти, покладемо в основу шкільної науки. Треба поєднувати в дітях *хочу* з метою *вितворю*, як причину з наслідком, стимул з виконанням. Розвинути таким чином дитину, значить, розвинути її натурально, скласти систему навчання на законах нормального розвитку.

Правда, розпізнати духовні сили учнів і пристосувати до них шкільну працю — річ дуже важка, але ми повинні прагнути це зробити, бо це умови, без яких неможливе правильне навчання. Щоб збагнути дитячу душу, збагнути її як індивідуальність, потрібна висока, могутня душа. Але і звичайній людині, при високих людських пориваннях, можливо досягти досить значних результатів, слід тільки намагатись полюбити дитину, полюбити в ній її просту, одверту душу, полюбити в ній рухливу людську думку, щире, незлобне серце! Любов до дітей зворушує й інші наші гарні душевні сили, за якими з'являється, звичайно, бажання полюбити і зрозуміти свою працю.

Звичайно, при сучасних умовах дуже тяжко працювати в школі, бо талановита людина є часом мучеником свого покликання; та хоч плисти проти течії важко, проте все ж таки можливо.

Виховання уваги в дітей допоможе нам розвинути розумово дитину, поширення ж пізнання відкриє нам обрії краси людського розуму, збільшить поле свідомої праці. А що може мати учитель кращого і доможного від такого здобутку?

Можливо, що в своїх висновках я помиляюсь, можливо, що незвичайно збільшую значення уваги в розвитку дитини. Я буду дуже вдячний за всяку вказівку, бо психологія дитини надзвичайно складна і так мало відома нам, що розуміння її й досі більшою частиною не виходить за межі догадок та міркувань, і педагогіка чекає ще на свого Ньютона.

Світло. — 1911. — № 1. — С. 20—33.